ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਅਕਸ਼ਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗਾ

(ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਯੋਗ)

8.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰ੍ਜੁਨ ਓਵਾਚ : *अर्जुन उवाच*

किम् तत् ब्रह्म किम् अधि-आत्मम्, किम् कर्म पुरूष-उत्तम। अधि-भूतम् च किम् प्र-उक्तम्, अधि-दैवम् किम् उच्-य-ते॥

ਕਿਮ੍ ਤਤ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਮ੍ ਅਧਿਆਤ੍ਮਮ੍, ਕਿਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਪੁਰੁਸ਼-ਉੱਤਮ।
ਅਧਿ ਭੂਤਮ੍ ਚ ਕਿਮ੍ ਪ੍ਰਉਤ੍ਕ੍ਮ੍, ਅਧਿ ਦੈਵਮ੍ ਕਿਮ੍ ਉਚ੍ ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰ੍ਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਬ੍ਰਹਮਾ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਅਧਿਆਤਮ੍ : ਅਧਿਆਤਮ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮ : ਹੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼। ਅਧਿਭੂਤਮ੍ : ਅਧਿਭੂਤਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਪ੍ਰਉੱਤਕ੍ਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਦੈਵ੍ਮ : ਅਧਿ ਦੇਵਾ। ਕਿਮ੍ ਕਿਮ੍ : ਕੀ ਕੀ। ਉਚਯਤੇ : ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ, 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੀ ਹੈ ? ਅਭਿਆਤਮਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਹੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼! ਅਭਿ ਭੂਤਾ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਅਤੇ ਅਧਿਦੇਵਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮ ਕਿਮ੍ ਤਤ੍ ਬ੍ਰਹਮ – ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ ? ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਿਮ੍ ਅਧਿਆਤ੍ਮਮ੍ = ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ੦ ਕਿਮ੍ ਕਰ੍ਮ = ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਆਪਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ੦ ਅਧਿਭੂਤਮ੍ ਚ ਕਿਮ੍ ਪ੍ਰਉੱਤ੍ਕ੍ਮ੍ = ਆਪਨੇ ਜੋ ਅਧਿਭੂਤ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ੦ ਅਧਿ ਦੈਵਮ੍ ਕਿਮ੍ ਉੱਚਯਤੇ – ਅਧਿਦੈਵ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਭਿਆਤਮਾ, ਕਰਮ, ਅਭਿਭੂਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਦੇਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

8.02 ਸ਼ਲੋਕ :

अधि-यज्ञः कथम् कः अत्र, देहे अस्मिन् मधु-सूदन। प्र-या-न-काले च कथम्, ज्ञेयः अस्-सि नि-यम्-त-आत्मभिः॥

ਅਧਿਯਗ੍ਯ੍ ਕਥਮ੍ ਕਹਅਤ੍ਰ, ਦੇਹੇ ਅਸ੍ਮਿਨ੍ ਮਧੁਸੂਦਨ।
ਪ੍ਰਯਾਨ ਕਾਲੇ ਚ ਕਥਮ੍, ਗਯੇਹ ਅਸ੍ਸਿ ਨਿਯਮ੍ਤ ਆਤ੍ਮਮਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਯਗ੍ਯ੍ : ਅਧਿਯਗਾ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਕਹ : ਕੌਣ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਮਿਨ੍ : ਇਹ। ਮਧੁਸੂਦਨ : ਹੇ ਮਧੂ ਸੂਦਨ। ਪ੍ਰਯਾਨ ਕਾਲੇ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ ?। ਗਯੇਹ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਅਸ੍ਸਿ : ਹੁਨਰ ਕਲਾ। ਨਿਯ੍ਮਤ ਆਤ੍ਮਮਿਹ : ਸਵੈ ਕੰਟਰੌਲ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਧੁਸੂਦਨ! ਏਥੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ੍ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ?"

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ੍ ਕਥਮ੍ ਕਹ ਅਤ੍ਰ – ਦੇਹੇ ਅਸ੍ਮਿਨ੍ ਮਧੂਸੂਦਨ = ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ੍ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ੍ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ੦ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਪ੍ਰਾਨ ਕਾਲੇ 'ਚ ਕਥਮ੍ – ੦ ਗ੍ਯੇ੍ਯਹ ਅਸ੍ਸਿ ਨਿਯਮ੍ ਤ ਆਤਮਮਿਹ = ਹੇ ਮਧੂ ਸੂਦਨ। ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਸੀ ਭੂਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਟਕੇ ਅੰਨਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਆਪ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ? ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ? ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

8.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ-ਵਾਚ : *श्री भगवानुवाच*

अक्षरम् ब्रह्म परमम्, स्व-भावः अधि-आत्मम् (ब्रू) उच् य-ते। भू-त-भाव-उद्-भव-करः, वि-सर्गः कर्म-संज्ञितः॥

ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍ ਪਰਮਮ੍, ਸ੍ਵ ਭਾਵਹ ਅਧਿਆਤ੍ਮਮ੍ (ਬ੍ਰੂ) ਉਚ੍ਯਤੇ।
ਭੂਤ ਭਾਵ ਉਦ੍ ਭਾਵ ਕਰਹ, ਵਿਸਰ੍ਗਹ ਕਰ੍ਮ ਸੰਗ੍ਯਿ੍ਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਕ੍ਸ਼ਰ੍ਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਖੁਰਨ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਪਰਮਮ੍ : ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਸੁਵਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਅਧਿਆਤਮਮ੍ : ਵਿਗਿਆਨ (ਬ੍ਰ)। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਜੋ ਜੀਵਦੇ। ਮੂਲ (ਅਸਲ) ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਸਰ੍ਗਹ : ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਕਰ੍ਮ ਸੰਗਿਅਤਹ : ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, "ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਤਮ ਭਾਵ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਜੋ ਵਿਸਰਗ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਕ੍ਸ਼ਰ੍ਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮ੍ – ਪਰਮ ਅੱਖਰ (ਅਕ੍ਸ਼ਰ੍ਮ੍) ਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਣਵ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਾਚਕ ਵੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਮ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ (ਅਕ੍ਸ਼ਰ) ਅੱਖਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਰਵਪਰਿ ਸੱਚਦਾਨੰਦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਵਭਾਵਹ ਅਧਿਆਤ੍ਮਮ੍ (ਬ੍ਰ) ਉਚ੍ਯਤੇ = ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਹੋਣੇਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵੈ-ਭਾਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤ੍ਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਹੋਣੇਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (10.32) ੦ ਭੂਤ ਭਾਵ ਉਦ੍ ਭਵ ਕਰਹ – ਵਿਸਰ੍ਗਹ ਕਰ੍ਮ ਸੰਗਿ੍ਤ੍ਯਹ – ਕਰਮ = ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ – ਉਸ ਹੋਣਪਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲੇਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਕਿਰਿਆ ਤੇ ਮਹਾਸ੍ਰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਕ੍ਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਲੀਨ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪੂਰਵ ਕੀਤਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਵਿਸੱਰਗ (ਤਿਆਗ) ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਹਿਤ ਅਤ੍ ਨਿਖਿੱਧ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੁੱਖ ਕਰਮ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਮ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਦੀਵੀ ਸੀ, ਹੈ ਰਹੇਗਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਤਮਾ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਅੱਖਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਭੋਗਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੀਵ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦ੍ਰਵ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਯਗ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਾਦੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ 8400000 ਲੱਖ ਨਮੂਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਆਦਮ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ, ਪਸ਼ੂ, ਜਾਨਵਰ, ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਹੋਣ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਜੋ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਲ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਸਬੱਬ, ਅਤੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ (ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ) ਤੱਕ ਨਾ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਇੱਛਾ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮਮ੍' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਉੱਤਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਾਸਾਨੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚਲਚਿੱਤਰ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨੀਂਹ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀ, ਹੈ, ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਕ੍ਸ਼ਰ੍ਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਵਭਾਵਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਤੇ ਤਪਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਧਿਆਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਫੌਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੂਲ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.04 ਸ਼ਲੋਕ :

अधि-भूतम् क्षर: भाव:, पुरूष: च अधि-दैवतम्। अधि-यज्ञ: अहम् एव अत्र, देहे देह-भृताम् वर॥

ਅਧਿ ਭੁਤਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਹ ਭਾਵਹ, ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਚ ਅਧਿ ਦੈਵਤਮ੍।
ਅਧਿ ਯਗ੍ਯਹ ਅਹਮ੍ ਏਵਅਤ੍ਰ, ਦੇਹ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ ਵਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਭੂਤਮ੍ : ਅਧਿਭੂਤ। ਅਕ੍ਸ੍ਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਆਤਮਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿ ਦੈਵਤਮ੍ : ਅਭਿਦੇਵਾ। ਅਧਿ ਯਗ੍ਯਹ : ਅਧਿਯਗਯ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ : ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ। ਵਰ : ਵਧੀਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਭਿਭੂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਭਿਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ (ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੇ ਅਰਜਨ) ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹੀ ਅਧਿਯੱਗ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ ਭੁਤਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਹ ਭਾਵਹ – ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਤੇਜ਼ ਵਾਯੂ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਪ੍ਰਤੀਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਧਿਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪੁਰਸ਼ਹ ਚ ਅਧਿ ਦੈਵਤਮ੍ – ਏਥੇ ਅਧਿ ਦੈਵਤ

(ਅਧਿਦੈਵ) ਪਦ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ (ਹਿਰਣਯ ਗਰਭ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮਹਾ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।) ੦ ਅਧਿ ਯਗ੍ਯ੍ਹਹ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਅਤ੍ਰ - ਦੇਹੇ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ ਵਰ - ਹੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜਨ। ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਅਧਿ-ਯਗ੍ਯ੍ਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (13.17, 15.15, 18.61) ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ - ਏਵ ਅਤ੍ਰ - ਦੇਹੇ - ਦੂਜੀਆਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪੂਰਵ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਵੀ ਬਝਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3.34, 3.37 ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖੋ) ੦ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ ਵਰ, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਜਲ, ਪਰਮਾਣੂ ਹੈ,ਭਾਫ਼ ਹੈ, ਬੱਦਲ ਤੇ ਵਰਖਾ ਹੈ। ਬੂੰਦਾਂ ਹਨ, ਬਰਫ਼ ਹੈ (ਕਾਕੜੇ) ਪਰ ਦਿਖਾਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 7.01 ਅਤੇ 7.19) ਤੱਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਵਾਸੁ-ਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਿਰਗੁਣ) ਤੇ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਅਧਿਦੈਵ (ਕਾਰਕ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਮੁਕਤ ਹੈ) ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਮ (ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੈ) ਤੇ ਅਧਿਭੂਤ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਯਗ, ਅਧਿਆਤਮ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਭੂਤ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਲੋਕ 1.04, 18.46, 7.07, 7.19, 9.24, 5.29 ਆਦਿ) ਸਤ ਅਸਤ੍ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ 11.19, 13.12, ਅਤੇ 11.37 ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਭੂਤ ਅਜਿਹਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਵੱਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਧਿਦੇਵ - ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਦਿ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਫਲਦਾਤਾ। ਉਂਜ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨ, ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ - ਅਭਿਭੂਤਾ ਵਜੋਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਕਸ਼੍ਰਮ੍ ਅਥਵਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਰੀਰਕ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੇਤਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਣ ਜਾਂ ਜੋੜਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵੱਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੂਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਚਮੜੀ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵਸਤੂ ਭਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਭਰਨਾ ਹੈ, ਪੁਰਾ ਜਾ ਪੁਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਾਂ ਕਿਲਾ। ਉਹ ਜੋ ਪੁਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਧਿਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਗਤ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹਿਰਣਯਾ ਗਰਭ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਯ੍ਗ੍ਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਢੁਕਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤਿਆਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਅਧਿਯਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਪਰਪਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਪਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਕਦੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, 'ਸੱਚੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਲੋਕਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੇ ਵਧੀਆ ਲੱਛਣ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

8.05 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्त-काले च माम् एव, स्मरन् मुच्-त्वा कलेवरम्। य: प्र-याति स: मद्-भावम्, याति न अस्-ति अत्र सं-शय:॥

ਅੰਤਕਾਲੇ ਚ ਮਾਮ੍ ਏਵ, ਸ੍ਮਰਨ੍ ਮੁਚ੍ਤ੍ਵਾ ਕਲੇਵਰਮ੍।

ਯਹ ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਸਹ ਮਦ੍-ਭਾਵਮ੍, ਯਾਤਿਨ ਅਸ੍ਤਿਅਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅੰਤਕਾਲੇ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਸ੍ਮਰਨ੍ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਮੁੱਚ੍ਤ੍ਵਾ : ਛੱਡਦਿਆਂ ਹੋਇਆ। ਕਲੇਵਰਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪ੍ਰਯਾਤਿ : ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਦ੍ਭਾਵਮ੍ : ਮੇਰਾ ਜੀਵ। ਯਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸ੍ਤਿਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸ਼ਯਹ : ਸ਼ੱਕ ਸੰਕੋਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦਿਆਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅੰਤਕਾਲੇ ਚ ਮਾਮ੍ਏਵ ...... ਯਾਤਿਨ ਅਸ੍ਤਿ ਅਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯਹ - ਅੰਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਸ੍ਮਰਨ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਤੇ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਮਧੁ ਭਾਵ - ਸਾਧਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਜਿਸ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੇ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਿਭੁਜ ਚਤੁਰਭੁਜ ਜਾਂ ਨਾਂ

ਲੀਲ੍ਹਾ ਧਾਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਸਮੱਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 14.18, 14.15 ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੇਰਾ ਜੀਵ ਏਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰਣ ਤੇ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਚੋੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕੋ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ। ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁੜਕੇ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.06 ਸ਼ਲੋਕ :

यम् यम् वा अपि स्मरन् भावम्, त्यज्–अति अन्ते कलेवरम्। तम् तम् एव ए–ति कौन्तेय, सदा तद्–भाव–भावित:॥

ਯਮ੍ ਯਮ੍ ਵਾ ਅਪਿ ਸ੍ਮਰਨ੍ ਭਾਵਮ੍, ਤ੍ਯਜ੍ ਅਤਿਅੰਤੇ ਕਲੇਵਰਮ੍।

ਤਮ੍ ਤਮ੍ ਏਵ ਏਤਿ ਕੌਂਤੇਯ, ਸਦਾ ਤਦ੍ ਭਾਵ ਭਾਵਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਮ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਯਮ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਵਾ : ਜਾਂ, ਹੋਰ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸ੍ਮਰਨ੍ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਭਾਵਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਤਯਾਜ੍ਅਤਿ : ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਅੰਤੇ : ਅੰਤ ਵਿੱਚ। ਕਲੇਵਰਮ੍ : ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ। ਤਮ੍ ਤਮ੍ : ਉਸਦਾ, ਉਸਦਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਏਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਸਦਾ : ਲਗਾਤਾਰ, ਨਿਰੰਤਰ। ਤਦ੍ ਭਾਵ ਭਾਵਿਤਹ : ਉਸ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਮ੍ ਯਮ੍ ਵਾਅਪਿ ਸ੍ਮਰਨ੍ ਭਾਵਮ੍ – ਸਦਾ ਤਦ੍ ਭਾਵ ਭਾਵਿਤਹ – ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਦਿਆ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਮ ਚਿੰਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਯੂਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ, ਮੇਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਦਿਆਲੂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਸਾਮਾਨ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਯੋਨੀ ਮਿਲੇ, ਉਨੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਦਾ ਤਦ੍ ਭਾਵ ਭਾਵਿਤਹ – ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਭਾਵ ਦਾ – ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਜੀਵ ਜਦ ਤੱਕ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ – ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅੰਤਕਾਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਥਾਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਕਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਕਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਥੇ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ-ਕੁੱਤਾ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਰੀਰ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਕਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਨੀਵਾਂ ਜੀਵ ਚੂਹਾ ਛਿਪਕਲੀ ਆਦਿ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਨਿਯਮ ਸਜੀਵ ਯੂਨੀਆਂ ਲਈ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਿਆਲੂ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਮਨ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਪਨਾ ਮਨ ਦੇ ਝੁਕਾਓ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਲਈ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਅਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਰਨ੍ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ਕਿ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.07 ਸ਼ਲੋਕ :

तस्मात् सर्वेषु कालेषु, माम् अनु–स्मर युध्–य च। मयि अर्पित–मन:– बुद्धि:, माम् एव ए–स्यसि अ–सम्–शय:॥

ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲ਼ੇਸ਼ੁ, ਮਾਮ੍ ਅਨੁਸ੍ਮਰ ਯੁਧ੍ਯ ਚ।

ਮਯਿ ਅਰ੍ਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁੱਧਿਹ, ਮਾਮ੍ ਏਵ ਏ ਸ੍ਯਸਿ ਅਸਮ੍ ਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸ੍ਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਕਾਲ਼ੇਸ਼ : ਸਮੇਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਅਨ੍ਸ੍ਮਰ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਯੁਧ੍ਯ : ਲੜਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਯਿ : ਅ੍ਰਪਿਤ ਮਨ। ਬੁੱਧਿਹ : ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਏਸ੍ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਆਓਗੇ। ਅਸਮ੍ ਸ਼ਯਹ : ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ, ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅ੍ਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਨਿਰ ਸੰਦੇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼੍ ਕਾਲ਼ੇਸ਼੍ ਮਾਮ੍ ਅਨ੍ ਸ੍ਮਰ ਯੁਧ੍ਯ ਚ = ੦ ਏਥੇ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲ਼ੇਸ਼ੁ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਮੱਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਸਭ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ

ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮੱਰਣ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੁੱਧ 'ਚ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ 2.32) ਅਨੁਸ੍ ਮਰ – ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਰਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮੱਰਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਨਿਰੰਤਰ ਸਮੱਰਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੇ। (7.26 ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ) ੦ ਮਯਿ ਅਰ੍ਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁੱਧਿਹ – ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ = ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਨਾ ਸਾਡੇ ਹਨ, ਨਾ ਅਸੀਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅਸਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਸਭ ਪਦਾਰਥ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮੰਨ ਕੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਏ ਸ੍ਯਸਿ ਅਸਮ੍ ਸ਼ਯਹ – ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਤ੍ਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਂ। ਸਾਧਕ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਤ ਕਾਰਜ ਅਸੀਂ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੋ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਜੀਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.08 ਸ਼ਲੋਕ :

अभि-आस-योग-युज्-तेन, चेतसा न-अन्य-गामिना। परमम् पुरूषम् दिव-यम्, या-ति पार्थ अनु-चिन्तयन्॥

ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜ੍ ਤੇਨ੍, ਚੇਤਸਾ ਨਅਨ੍ਯ ਗਾਮਿਨਾ।

ਪਰਮਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਦਿਵ੍ ਯਮ੍, ਯਾਤਿ ਪਾਰ੍ਥ ਅਨ੍ ਚਿੰਤਯਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜ੍ਤੇਨ : ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਬਣਾ ਲੈਣਾ। ਚੇਤਸਾ : ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਨਅਨ੍ ਯਗਾਮਿਨਾ : ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਵਧਣਾ। ਪਰਮਮ੍ : ਸਰਬੋਤਮ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਦਿਵਯਮ੍ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ, ਨੂਰਾਨੀ। ਅਨ੍ਚਿੰਤਯਨ੍ : ਨਿਰੰਤਰ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਸਾਧਨਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਪਾਰਥ! ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਪੂਰਨ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚਿੰਤਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ, ਮਾਨਵ ਦਿੱਵਯ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ੍ ਯੁਜ੍ਤੇਨ੍ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਯੋਗ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਲਾਉਣਾ – ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਯੋਗ = ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ = ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਖਿੰਨਤਾ – ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਖਿੰਨਤਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲਕਸ਼ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਚੇਤਸਾ ਨ ਅਨ੍ਯ ਗਾਮਿਨਾ – ਚਿੱਤ ਅਨ੍ਯਗਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਪਰਮਮ੍ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ ਦਿਵਯਮ੍ ਯਾਤਿ ਪਾਰ੍ਥ ਅਨੁ ਚਿੰਤਯਨ੍ – ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਪਰਮ ਦਿਵ੍ਯ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਮੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ (ਕਿਲ੍ਹੇ) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨੂਰਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ, ਸਾਧਕ, ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਫਲ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਛਿਲਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਏਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਰਾਇਣਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਰਾਮਾ ਆਦਿ।

✪ ✪ ✪

8.09 ਸ਼ਲੋਕ :

कविम् पुराणम् अनु-शास्-इ-तारम्, अणो: अणीयांसम् अनु-स्मरेत् य:।

सर्वस्य धातारम् अ-चिन्त्य-रूपम, आदित्य-वर्णम् तमस: परस्तात्॥

ਕਵਿਮ੍ ਪੁਰਾਣਮ੍ ਅਨੁਸ਼ਾਸ੍ ਇਤਾਰਮ੍, ਅਣੋਹ ਅਣੀਯਾਂ ਸਮ੍ ਅਨ੍ ਸ੍ਮਰਤ੍ੇ ਯਹ।

ਸਰ੍ਵ ਸ੍ਯ ਧਾਤਰਮ੍ ਅਚਿੰਤਯ ਰੂਪਮ੍, ਆਦਿਤ੍ਯ ਵਰ੍ਣਮ੍ ਤਮੱਸਹ ਪਰਸ੍ਤਾਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਵਿਮ੍ : ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ, ਜਾਣੀ ਜਾਣ। ਪੁਰਾਣਮ੍ : ਪੁਰਾਤਨ। ਅਨੁਸ੍ਮਰੇਤ੍ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ : ਸਾਰੇ। ਧਾਤਰਮ੍ : ਹਮਾਇਤੀ। ਅਚਿੰਤਯ ਰੂਪਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਦਿਤ੍ਯ ਵਰਣਮ੍ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ। ਤਮਸ੍ਹ : ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ। ਪਰਸ੍ਤਾਤ੍ : ਪਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਵੀ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਜਾਣੀ ਜਾਣ, ਪੁਰਾਤਨ, ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੂਖ਼ਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖ਼ਮ, ਸਭ ਦਾ ਵਿਧਾਤਾ, ਉਚਿੱਤ ਸਰੂਪ, ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ, ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ (ਹਨੇਰੇ) ਤੋਂ ਦੂਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜੋ ਸਮੱਰਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਵਿਮ੍ : ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ – ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾਦਾਨਾਂ 'ਕਵਿ' ਅਰਥਾਤ ਸਰ੍ਵਗ੍ਯ੍ ਹੈ। ੦ ਪੁਰਾਣਮ੍ : ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼੍ ਇਤਾਰਮ੍ = ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਨੇਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮਨ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਅਹੰਮ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਮ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤਾ' ਹੈ। ੦ ਅਣੋਹ ਅਣੀਯਾਂਸਮ੍ ਅਨੁਸਮਰੇਤ੍ ਯਹ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਾਣੂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਮਨ ਤੇ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੈ। ੦ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਧਾਤਾਰਮ੍ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੰਤ ਕੋਟ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਤਮਸਹ ਪਰਸ੍ਤਾਤ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਨ। ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਰਾ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਨ। ੦ ਆਦਿਤ੍ਯ ਵਰਣਮ੍ = ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸਭ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਚਿੰਤ੍ਯ ਰੂਪਮ੍ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਚਿੰਤਯ ਹੈ – ਆਪ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ੦ ਅਨੁਸ਼ਾਸ੍ ਈ ਤਾਰਮ੍ – ਸਰਵਗ੍ਯ੍ ਅਨਾਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਰਮਾਣੂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੂਖ਼ਮ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਈਤਾਰਮ੍ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.10 ਸ਼ਲੋਕ :

प्रयाणकाले मनसा अचलेन, भक्त्या युक्तः योगबलेन च एव।

भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आ–वेश्य सम्यक्, सः तम् परम् पुरूषम् उप–एति दिव्यम्॥

ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ ਅਚਲੇਨ, ਭਕਤ੍ਯਾ ਯੁਕ੍ਤ੍ਹ ਯੋਗ ਬਲੇਨ ਚ ਏਵ।

ਭ੍ਰੁਬੋਹ ਮਧ੍ਯੇ ਪ੍ਰਾਣਮ੍ ਆਵੇਸ਼ਯ੍ ਸਮ੍ਯਕ੍, ਸਹ ਤਮ੍ ਪਰਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਉਪਏਤਿ ਦਿਵ੍ਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਚਲੇਨ : ਅਹਿੱਲ। ਭਕ੍ਤ੍ਯਾ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ। ਯੁਕ੍ਤ੍ਹਹ : ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ। ਯੋਗਬਲੇਨ : ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਚ : ਅਤੇ। ਭ੍ਰੁਬੋਹ : ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੀ। ਮਧਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਪ੍ਰਾਣਮ੍ : ਪ੍ਰਾਣ। ਆਵੇਸ਼ਯ੍ : ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮ੍ਯਕ੍ : ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਹ ਤਮ੍ : ਉਹ, ਉਸਦਾ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ, ਮਹਾਨ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਉਪਏਤਿ : ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਦਿਵ੍ਯਮ੍ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੋਤੀ, ਚਮਕ-ਦਮਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਗਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਮਨ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ 'ਤੇ, ਉਸ ਦਿੱਵ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ ਅਚਲੇਨ...... ਸਹਤਮ੍ ਪਰਮ੍ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ ਉਪਇਤਿ ਦਿਵ੍ਯਮ੍ = ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਨਾਂ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਯਤਾ (ਖਿੱਚ) ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਅਚੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਿਯਤਾ (ਭਗਤੀ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ੦ ਯੋਗ ਬਲ = ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਬਲ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਦਿਵਦਲ ਚੱਕਰ ਹੈ ਉਹ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਦਵਾਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਮ੍ ਪਰਮੋ੍ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ ਉਪਇਤਿ ਦਿਵ੍ਯਮ੍ – ਨੌਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਿਵ੍ਯ ਪਰਮ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਚਾਹੋ ਪ੍ਰਾਣ ਰੋਕ ਲਏ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੋ, ਮਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਮ੍ਣ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਨ ਲੱਗੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ (8.09 **ਅਤੇ** 8.10) :- ਯੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪਰਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਮਮ੍, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸ਼ਟ-ਮੁਖੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹਰ ਦਿਨ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਮਨ ਬੁੱਧੀ, ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਪੇ। ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। 1. ਕਵੀ :- ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਰਵਜਗਤ ਲੋਕ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੁਧ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। 2. ਪੁਰਸ਼ :- ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੰਵਦੇਨਹੀਣਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। 3. ਅਨੁਸ਼ਿਸ਼ਟਾ :- ਇਹ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 4. ਅਨੌਰੇਨੀਅਨ :- ਇਹ ਰਹੱਸ ਪੂਰਣ ਸੂਖ਼ਮ ਬੁੱਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਦੀ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਰਹੱਸਤਾ, ਅਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। 5. ਸਰਵੱਸਯਾਦਾਤਾ = ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਿਰਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। 6. ਅਸੰਤ ਯੁਰਪ = ਇਹ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਸ਼ੁੱਧ ਅਸੂਖਮ ਧੁੰਧਲੇ ਮਨ ਲਈ ਸਮਝਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਨ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। 7. ਅਦਿਤਯਵਰਨਾ = ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਦੇ ਛਿਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਹੈ। 8. ਤਮਸ਼ਯਹ ਪਰਸਤੱਤ = ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਚਚਤਮ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੇ ਬਦਲੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਰਜ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। 9. ਅਕਾਲ ਮਾਨਸ, ਭਗਤੀ, ਯੋਗ ਬਲਮ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਦੈਵੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ, ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਨਾਲ ਵਕਫ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤਪੱਸਿਆ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਜਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਰੀਰਕ, ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਯੁੱਧ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਹੈ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਪਟਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੋਪਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.11 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् अ-क्षरम् वेद-विदः वद्-अ-अन्ति, विश्-आ-अन्ति यत् यतयः वि-इत-रागाः।
यत् इच्छ्-अ-अन्तः ब्रह्म-चर्यम् चर्-अ-अन्ति, तद् ते पदम् सम्-ग्रह-इन प्र-वच्-स्ये॥

ਯਤ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ ਵੇਦਵਿਦਹ ਵਦ੍ਅ ਅੰਤਿ, ਵਿਸ਼੍ ਆਅੰਤਿ ਯਤ੍ ਯਤ੍ਯਹ ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ।
ਯਤ੍ ਇੱਛਾ ਅਅੰਤਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚਰ੍ਯਰਮ੍ ਚ੍ਰਹਅੰਤਿ, ਤਦ੍ ਤੇ ਪਦਮ੍ ਸਮ੍ ਗ੍ਰਹ ਇਨ ਪ੍ਰਵਚ੍ ਸ੍ਯੇ॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵੇਦ ਵਿਦਹ : ਵੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ। ਵਦ੍ਅਅੰਤਿ : ਐਲਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਵਿਸ਼੍ਅ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਯਤ੍ਹ : ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪੱਸਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਇੱਛਾ ਅਅੰਤਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਚਰ੍ਯਰਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਜੀਵਨ। ਚੁਹਅੰਤਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਤਦ੍ : ਉਹ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਪਦਮ : ਮੰਤਵ। ਸਮ੍ਗ੍ਰਹ : ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ। ਇਨ ਪ੍ਰਵਚ੍ਸ੍ਯੇ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ।

o ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵੇਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ (ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਮ ਪਦ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਯਤ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ ਵੇਦ ਵਿਦਹ ਵਦ੍-ਅਅੰਤਿ = ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਨਿਰਗੁਣ – ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ 'ਅਕਸ਼ਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮ੍ ਨੂੰ, ਨਿਰ੍ਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। o ਵਿਸ਼੍ਅ ਅੰਤਿ ਯਤ੍ ਯਤਯਹ ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ = ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮਹਾਨ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਰ੍ਵਪਰਿ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰ-ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। o ਯਤ੍ ਇੱਛਾ ਅਅੰਤਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚਰ੍ਯਮ੍ ਚ੍ਰਅ ਅੰਤਿ – ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੇਵਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। o ਤਦ੍ ਤੇ ਪਦਮ੍ ਸਮ੍ਗ੍ਰਹ ਇਨ ਪ੍ਰਵਚਸ੍ਯੇ = ਜਿਹੜਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਫਲ ਹੈ, ਉਸ ਫਲ/ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤਵ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਵੇਦ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਠੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਹੀ-ਸਮਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ, ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.12 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्व-द्वारणि सम्-यम्-य, मनः हृदि नि-रूध्-य च। मूर्ध्नि आ-धा-य आत्मनः प्राणम्, आ-स्थितः योग-धारणाम्॥

ਸਰ੍ਵ ਦਵ੍ਾਰਾਣਿ ਸਮ੍ਯਮ੍ਯ ਮਨਹ, ਹ੍ਰਿਦਿ ਨਿਰੁਧ੍ਯ ਚ।

ਮੂਰਿਧਨ੍ ਆਧਾਯ ਆਤ੍ਮਨਹ ਪ੍ਰਾਣਮ੍, ਆਸ੍ਥਿਤਹ ਯੋਗ ਧਾਰਣਮ੍।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵ ਦਵ੍ਾਰਾਣਿ : ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ। ਸਮ੍ਯਮ੍ਯ : ਕਾਬੂ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਹ੍ਰਿਦਿਨਿਰੂਧ੍ਯ : ਮਨ ਹਿਰਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਬੱਧ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੂਰਿਧਨ੍ : ਸਿਰ ਵਿੱਚ। ਆਧਾਯ : ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ। ਆਤ੍ਮਨਹ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ। ਪ੍ਰਾਣਮ੍ : ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਹ। ਆਸ੍ਥਿਤਹ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਯੋਗ ਧਾਰਣਾਮ੍ : ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ।

੦ ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵ ਦਵ੍ਾਰਾਣਿ ਸਮ੍ ਯਮ੍ ਯ = ਸੰਪੂਰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਤ ਤੱਵਚਾ (ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਰਸਨਾ (ਜੀਭ) ਤੇ ਨਾਸਿਕਾ (ਨੱਕ) ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਬੋਲਣਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਗਮਨ ਕਰਨਾ, ਮੂਤਰ ਤਿਆਗ ਤੇ ਮਲ ਤਿਆਗ – ਪੰਜਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਹੱਥ ਪੈਰ, ਉਪਸ੍ਥ ਤੇ ਗੁਦਾ – ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਲਵੋ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ੦ ਮਨਹ ਹ੍ਰਿਦਿ ਨਿਰੁਧ੍ਯ ਚ – ਮਨ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰੋਧ ਕਰ ਲਵੋ। ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਵੋ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਮੂਰ੍ਧਿਨ੍ ਆਧਾ ਯ ਆਤ੍ਮਨਹ ਪ੍ਰਾਣਮ੍ – ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰ ਲਵੋ। ਪ੍ਰਾਣ ਰੋਕ ਲਵੋ। ੦ ਆਸ੍ਥਿਤਹ ਯੋਗ ਧਾਰਣਮ੍ – ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ – ਇਹੋ ਯੋਗ ਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ओम् इति एक–अ–क्षरम् ब्रह्म, वि–आ–हरन् माम् अनु–स्म्र–अ–अन्।

य: प्र–या–ति त्यज्–अ–अन् देहम्, स: या–ति परमाम् गतिम्॥

ਓਮ੍ ਇਤਿ ਏਕ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍, ਵਿਆਹਰਨ੍ ਮਾਮ੍ ਅਨੁਸ੍ਮਰ੍ ਅਅਨ੍।

ਯਹ ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਤ੍ਯਜ੍ਅ ਅਨ੍ ਦੇਹਮ੍, ਸਹ ਯਾਤਿ ਪਰਮਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਮ੍ : ਓਮ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਕ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ : ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਮਾਤਰਾ, ਸ਼ਬਦ, ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਵਿਆਹਰਨ੍ : ਉਚਾਰਣਾ। ਮਾਮ੍ ਅਨੁਸ੍ਮਰ੍ ਅਅਨ੍ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪ੍ਰਯਾਤਿ : ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਯਜ੍ਅਅਨ੍ : ਤਿਆਗਦੇ ਹੋਇਆ। ਦੇਹਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਸਹ : ਉਹ। ਯਾਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਮ੍ : ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਗਤਿਮ੍ : ਗੋਲ, ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟਿਕਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ – ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜੀਵ ਭਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰ (ਦਿਮਾਗ਼) ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਯੋਗਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਿਆਂ – ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਣਾ, ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਜੋ ਯੋਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਵਾਜ਼ ਓਮ ਹੀ ਹੈ। ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਓਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਹਾਂਮੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਯੋਗੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਗਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ–ਜਗਤ–ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਖੜੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ–ਮੁੜ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰੱਖਤ ’ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ ਟਿਕਾਣੇ ’ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਸਿਰ ਆਖਰੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਗਰਮੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਧਾਰਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਨੰਤ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.14 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्–अन्य–चेता: सततम्, य: माम् स्म्र–अति नित्यश:। तस्य अहम् सु–लभ: पार्थ, नित्य–युज्–तस्य योगिन:॥

ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ ਸਤਤਮ੍, ਯਹ ਮਾਮ੍ ਸ੍ਮ੍ਰ ਅਤਿ ਨਿਤ੍ਯਸ਼ਹ।

ਤਸ੍ਯ ਅਹਮ੍ ਸੁਲਭਹ ਪਾਰ੍ਥ, ਨਿਤ੍ਯ ਯਜ੍ ਤਸ੍ਯ ਯੋਗਿਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ : ਮਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਤਤਮ੍ : ਨਿਰੰਤਰ, ਲਗਾਤਾਰ। ਯਹ ਮਾਮ੍ : ਕੌਣ/ਮੇਰਾ। ਸ੍ਮ੍ਰ ਅਤਿ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਨਿਤ੍ਯਸ਼ਹ : ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿੱਤ। ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸੁਲਭਹ : ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨਿਤ੍ਯ : ਨਿੱਤ, ਹਰ ਰੋਜ਼। ਯੁਜ੍ਤਸ੍ਯ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਪੱਕ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ, ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਸੰਪੰਨ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਲੱਭ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ = ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੋਗ ਭੂਮੀ, ਆਦਿ ਵੱਲ ਭੋਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ ਅਨ੍ ਯਚੇਤਹ, ਪਦ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਣੇਸ਼ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ੦ ਯਹਮਾਮ੍ ਸ੍ਮ੍ਰ ਅਤਿ ਨਿਤ੍ਯਸ਼ਹ – ਸਤਤਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰੰਤਰ। ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਤੱਕ – ਜੋ ਮੇਰਾ ਸਮੱਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਤ੍ਯਸ਼ਹ = ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਮੱਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸ੍ਯਅਹਮ੍ ਸੁਲਭਹ ਪਾਰ੍ਥ – ਨਿਤ੍ਯ ਯੁਜਮ੍ ਤਸ੍ਯ ਯੋਗਿਨਹ – ਅਜਿਹੇ ਨਿਤ੍ਯਯੁਕਤ – ਯੋਗੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸੁਲੱਭ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਨਿਤ੍ਯ ਯੁਕਤ ਪਦਚਿਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮਪਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ – ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਤ੍ਯ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਿਤ੍ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਨਾ ਸਰੀਰ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ, ਬਖਸ਼ਸ਼, ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ। ਪੂਰਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਪੁਲਾਂਘ ਪੁੱਟਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਦਸ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

8.15 ਸ਼ਲੋਕ :

माम् उप-इ-य पुनः- जन्म, दुःख-आलयम् अ-शश्वतम्।
न आप्-नु-अन्ति महा-आत्मानः, सं-सिध्-तिम् परमां गम्-ताः

ਮਾਮ੍ ਓਪ ਈਤ੍ਯ ਪੁਨਹ ਜਨ੍ਮ, ਦੁਖ ਆਲਯਮ੍ ਅਸ਼ਸ਼੍ਵਤਮ੍।
ਨ ਆਪ੍ ਨ੍ ਅੰਨ੍ਤਿ ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਾਨਹ, ਸੰਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਪਰਮਾਗਮ੍ਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਉਪਈਤ੍ਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ ਮੁੜ ਕੇ। ਜਨ੍ਮ : ਜਨਮ। ਦੁਖ ਆਲਯਮ੍ : ਦੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ। ਅਸ਼ਸ਼੍ਵਤਮ੍ : ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਪਨ੍ਅੰਨ੍ਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਹਾਆਤ੍ਮਾਨਹ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ। ਸੰਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ ਵੱਲ। ਪਰਮਾ : ਉਚੇਰਾ। ਗਮ੍ਤਾਹ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਥਾਈ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਈਤ੍ਯ ਪੁਨਹ ਜਨ੍ਮ...... ਸੰਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਪਰਮਾ ਗਮ੍ਤਾਹ = ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਇਤ੍ਇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਵੋ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲਵੋ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਮੁੜ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ਸ਼੍ਵਤਮ੍' ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰਦਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 9.03 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਏਸੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੁਖਆਲਯਮ੍ ਅਸ਼ਸ਼੍ਵਤਮ੍ – ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਭਗਤ ਜਨ, ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜਨਮ ਦੁੱਖਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਸ਼ਸ਼੍ਵਤਮ੍ (ਅਸਥਾਈ) ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨਦਿਆਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਭਗਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਭਗਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ – ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.16 ਸ਼ਲੋਕ :

आ-ब्रह्मभुवनात् लोकाः, पुनः-आ-वर्तिनः अर्जुन। माम् उप-इ-य तु कौन्तेय, पुनः-जन्म न विद्-य-ते॥

ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ੍ ਲੋਕਾਹ, ਪੁਨਹ ਆਵਰ੍ਤਨਿਹ ਅਰ੍ਜੁਨ।
ਮਾਮ੍ ਓਪ ਇਯ ਤੁ ਕੌਂਤੇਯ, ਪੁਨਹ ਜਨ੍ਮ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ੍ : ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ। ਲੋਕਾਹ : ਦੁਨੀਆ, ਸੰਸਾਰ ਲੋਕ। ਪੁਨਹ ਆਵਤਿਰ੍ਨਹ : ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਉਪਇਯਤ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਪੁਨਹ ਜਨ੍ਮ : ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਦ੍ਯਤੇ : ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ!

ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ੍ ਲੋਕਾਹ - ਪੁਨਹ ਆਵਰਤਿਰ੍ਨਹ ਅਰ੍ਜਨ = ਜੇ ਅਰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੁਨਰਾਵਰਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕ (ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਰੀਆਂ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ੦ ਮਿਰਤੂ ਲੋਕ ਦੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਮਤ੍ਰਯ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਮਤ੍ਰਯ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁੰਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (9.21) ਮਤ੍ਰ ਲੋਕ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਆਜਾਨ ਦੇਵਤੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕਲ੍ਪ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਬਣੇ ਸਨ ਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੇਵਤਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਸੁਖ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਸੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੰਤ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਤ੍ਵਗ੍ਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ ਦਾ ਸੁੱਖ ਸੀਮਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਪਾਰ ਹੈ। ਅਗਾਧ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ੦ ਆ - ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵ ਨਾਤ੍ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਜੋ 'ਆ' ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਅਭਿ ਵਿਧੀ - ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਲੋਕ 2. ਮਰਯਾਦਾ - ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ। ਏਥੇ ਆ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਵਿਧੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਪੁਨਹ ਆ ਵਰ੍ਤਿਨਹ ਅਰਜਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਤ੍ਯ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਉੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪ ਇਯਤੁ ਕੌਂਤੇਯ ਪੁਨਰ ਜਨ੍ਮ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ - ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਹਾਂ। ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮੁਓਪਇਯਤੁ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - 'ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੂਖੰਡ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸੰਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ, ਖਲਾਅ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੋ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹਨ, ਉਹ ਉਚੇਰੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਉਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ, ਪਰਲੋ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਬਲੇ ਹੋਏ ਚਾਵਲ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੰਗਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਖੰਡ ਨਿਰਅਪਰਾਧ ਕੁਸ਼ਲ, ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

✪ ✪ ✪

8.17 ਸ਼ਲੋਕ :

सहस्र-युग-पर्यन्तम्, अह: यत् ब्रह्मण: विदु:। रात्रिम् युग-सहस्र-अन्ताम्, ते अह:-रात्र-विद: जना:॥

ਸਹਸ੍ਰ ਯੁਗ ਪਰ੍ਯੰਤਮ੍, ਅਹਹ ਯਤ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍ਣਹ ਵਿਦੁਹ।
ਰਾਤ੍ਰਿਮ ਯੁਗ ਸਹਸ੍ਰ ਅੰਤਾਮ੍, ਤੇ ਅਹਹ ਰਾਤ੍ਰ ਵਿਦਹ ਜਨਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹਸ੍ਰ ਯੁਗ ਪਰ੍ਯੰਤਮ੍ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਅੰਤ। ਅਹਹ : ਦਿਨ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਬ੍ਰਹਮ੍ਣਹ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਵਿਦ੍ਹ : ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਤ੍ਰਿਮ : ਰਾਤਾਂ। ਯੁਗ : ਯੁਗ। ਸਹਸ੍ਰ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂਦਾ ਅੰਤ। ਅੰਤਾਮ੍ : ਅੰਤ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਹਹ ਰਾਤ੍ਰ ਵਿਦਹ : ਜੋ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਤੱਕ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁੱਗ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ (ਅਰਥਾਤ ਕਾਲ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ) ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗਾਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰਯੁਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤਰ ਯੁਗੀਆਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰ ਯੁਗੀ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨਰਾਤ ਏਸੇ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਧਿਵਾਲੀ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭੋਗ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। (5.22) ਜੋ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਧਿ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ, ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿਵਯ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਤੇ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ - ਇਸ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਰਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਕਾਇਨਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲਯਾ ਅਥਵਾ ਪਹਿਲੇ ਕਲਪਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੁਗ ਜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਨੰਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ

ਹੈ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਕਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.18 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-वि-अक्तात् वि-अक्तय:, सर्वा: प्र-भवन्ति अह:-आ-गमे। रात्रि-आ-गमे प्र-ली-यन्ते, तत्र एव अ-वि-अक्त-संज्ञके॥

ਆ ਵਿਅ੍ਕਾਤ੍ਾਤ ਵਿਅ੍ਕਤ੍ਯਹ ਸਰ੍ਵਾਹ, ਪ੍ਰਭਵਿੰਤ ਅਹਹ ਆਗਮੇ।

ਰਾਤ੍ਰਿ ਆਗਮੇ ਪ੍ਰਲੀ ਯੰਤੇ, ਤਤ੍ਰਯ ਏਵ ਅਵਿਅਕਤ ਸੰਗ੍ਯੁਕੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆ ਵਿਅ੍ਕਾਤ੍ਾਤ : ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਪ੍ਰਤਖ। ਵਿਅ੍ਕਤ੍ਯਹ : ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸਰ੍ਵਾਹ : ਸਾਰੇ। ਪ੍ਰਭਵਿੰਤ : ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ, ਜੀਵ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਅਹਹ ਆਗਮੇ : ਦਿਨ ਆਉਣ ਤੇ, ਦਿਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ। ਰਾਤ੍ਰਿ : ਰਾਤ। ਆਗਮੇ : ਆਉਣ ਸਮੇਂ। ਪ੍ਰਲੀਯੰਤੇ : ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ। ਤਤ੍ਰਯ : ਉਥੇ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਵਿਅਕਤ : ਜੋ ਸਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਯਕੇ : ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਦਿਨ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁ-ਰੂਪਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜੀਵ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਵਿਅਕਤਾਤ ਅਵੱਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿਅ੍ਕਤ੍ਾਤ੍ ਵਿਅ੍ਕ੍ਤਯ ਸਰ੍ਵਾਹ..... ਤਤ੍ ਏਵ ਅਵਿਅਕ੍ਤ੍ ਸੰਗ੍ਯ੍ ਕੇ – ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਵਿਅਕ੍ਤ੍ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਨ' ਜੀਵ ਦੀ ਜੋ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੀਵ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥੂਲ-ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜਾਗਣ 'ਤੇ ਸੂਖ਼ਮ-ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੌਣ ਸਮੇਂ ਸੂਖ਼ਮ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜਾਗਣ ਸਮੇਂ ਸਰ੍ਗ ਸੌਣ ਸਮੇਂ 'ਪ੍ਰਲਯ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਉਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨਾਂ ਹੀ ਮਹਾਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਸਰ੍ਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ = ਕਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਣੂਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਸਰੇਣ੍ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਸਰੇਣ ਉੱਡਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਤ੍ਰਸਰੇਣੂਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਟਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪੰਚ ਛਿਣਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਸ਼ਟਾ, ਪੰਦਰਾਂ ਕਾਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲਘੂ, ਪੰਦਰਾਂ ਲਘੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾੜਿਕਾ, ਛੇ ਨਾੜਿਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਰ, ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ, ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ, ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਯਨ, ਦੋ ਅਯਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ = ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ – ਰਾਤ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਤਿ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਯੁਗ = ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਵਯ ਯੁਗ। ਸਤਿਯੁਗ = ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਅਠਾਈਸ ਹਜ਼ਾਰ। ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਛਿਆਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ, ਦੁਆਪਰ ਦੇ ਅੱਠ ਲੱਖ ਚੌਂਹਟ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਦੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ, ਕੁੱਲ ਤਰਤਾਲੀ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਵਯ-ਯੁਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮਹਾਂਯੁਗ ਤੇ ਚਤਰ-ਯੁਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਵਯ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿਵ੍ਯ ਯੁਗਾਂ ਦਾ (ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਾਰ ਅਰਬ ਬੱਤੀ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਦਾ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਨੇ ਹੀ ਦਿਵਯ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕਲ੍ਪ ਜਾ ਸਰ੍ਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (ਨਿੱਕੇ ਸੰਸਾਰ) ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਯੋਜਨਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਦੋਂ ਸੌਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤਖ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅਥਵਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੌਣ ਦੀ ਦੀ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਜਗਤ ਪਸਾਰਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.19 ਸ਼ਲੋਕ :

भूत-ग्राम: स: एव अयम्, भू-त्वा भू-त्वा प्र-लीयते। रात्रि-आ-गमे अ-वश: पार्थ, प्र-भवति अह:- आ-गमे॥

ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮਹ ਸਹ ਏਵ ਅਯਮ੍, ਭੂਤ੍ਵਾ ਭੂਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ।

ਰਾਤ੍ਰਿ ਆ ਗਮੇ ਅਵਸ਼ਹ ਪਾਰ੍ਥ, ਪ੍ਰਭਤਿ ਅਹਹ ਆਗਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮਹ : ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਭੂਤ੍ਵਾ ਭੂਤ੍ਵਾ : ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ। ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ : ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ, ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ। ਰਾਤ੍ਰਿ : ਰਾਤ। ਆਗਮੇ : ਆਉਣ 'ਤੇ। ਅਵਸ਼ਹ : ਅਸਹਾਇ, ਜੋ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਪ੍ਰਭਤਿ : ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ। ਅਹਹਆਗਮੇ : ਦਿਨ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਏ (ਇਕੱਠ) ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ, ਬੇਬੱਸ ਹੋਇਆ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵਿਲੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਿਨ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੁੜ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮਹ ਸਹ ਏਵ ਅਯਮ੍, ਭੂਤ੍ਵਾ ਭੂਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ, ਰਾਤ੍ਰਿ ਆਗਮੇ ਅਵਸ਼ਹ ਪਾਰ੍ਥ ਪ੍ਰਭਵਤਿ

ਅਹਹ ਆਗਮੇ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁਦਾਯ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਸਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਤੇ ਮਹਾ ਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਫੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ (ਸੰਬੰਧੀ) ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫੜਿਆ ਹੈ। o ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਛੁਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। o ਏਕਾਕੀ ਨਾ ਰਮਤੇ = ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਇਹ ਖੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਖੇਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਸਮੁਦਾਯ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਖਿਡੌਣੇ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਖੇਡ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਕੇਵਲ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁਦਾਯ ਖੇਡ ਖੇਡਣਾ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਖੇਡ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ (ਸਰੀਰ ਨੂੰ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੂਤਵਾ ਭੂਤਵਾ ਪ੍ਰਲੀਯਤੇ - ਸਰੀਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। o ਉਹ ਆਪ ਸਤ੍ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪਰ-ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ। o ਰਾਤ੍ਰਿ ਆਗਮੇ ਅਵਸ਼ਹ ਪਾਰ੍ਥ = ਜੇ ਇਹ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਹਿਮ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਇਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ।" ਪਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ। ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨੀ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ। (ਵੇਖੋ 8.18, 3.05 ਸ਼ਲੋਕ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ। o ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਪੱਖ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ, ਤਥਾ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿਵਯ ਸਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਚਤਰ ਯੁਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤ੍ਰਯੁਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤ੍ਰਯੁਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਚਤ੍ - ਯੁੱਗ = 12000 ਦਿਵ੍ਯ ਵਰਸ਼॥ 1000 ਚਤ੍ ਯੁਗ = 12000x1000 ਦਿਵਯ ਵਰਸ਼ = 12000000x360 ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼ = ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ 4320000000 ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ = 4320000000, ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ = 8640000000, ਮਨੁੱਖ ਵਰਸ਼ ਅਰਥਾਤ 864 ਕਰੋੜ ਮਨੁਖ ਦਾ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ, ਪੱਖ ਮਹੀਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਉਮਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਜ਼ੀ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਗਦਾ ਰੱਖੇ ਜਾਂ ਸੌਂ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਦਾ ਅਸਹਾਇਕ ਜੀਵ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੌਣ ਅਵੱਸਥਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਸਹਾਇਕ ਅਸੱਮਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਰੂਪਤਾ, ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਫੇਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

✪ ✪ ✪

8.20 ਸ਼ਲੋਕ :

परः तस्मात् तु भावः अन्यः, अ-वि-अक्तः अ-वि-अक्तात् सना-तनः। यः सः सर्वेषु भूतेषु, नश-यत्सु न वि-नश-यति॥

ਪਰਹ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਤੁ ਭਾਵਹ ਅਨ੍ਯਹ, ਅਵਿਅਕ੍ਤਹ ਅਪਿਅਕ੍ਤਾਤ੍ ਸਨਾਤਨਹ।
ਯਹ ਸਹ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ ਨ ਵਿਨਸ਼ ਯਤਿ॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਰਹ : ਬੇਅੰਤ, ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਤਸ੍ਮਾਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਭਾਵਹ : ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਇੱਕ। ਅਵਿਅਕ੍ਤਹ : ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ/ਉੱਘਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਭਿਅਕ੍ਤ੍ਾਤ੍ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਉੱਘੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸਨਾਤਨਹ : ਸਦੀਵੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਭੂਤੇਸ਼੍ : ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ : ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਨ : ਨਹੀਂ । ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ।

o ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਇਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੂਜੀ ਜੋ ਸਨਾਤਨ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। (ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਖ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ) ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਪਰਹ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਤੁ ਭਾਵਹ ਅਨ੍ਯ, ਅਵਿਅਕਤਹ ਅਵਿਅਕ੍ਤ੍ਾਤ੍ ਸਨਾਤਨਹ - o ਤੁ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਲਈ ਹੈ। o ਅਵਿਅਕ੍ਤ੍ਹ = ਪਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਮਾਤ੍ ਪਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। o ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤਵ ਹਨ 1. ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। o ਜੋ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਉਹ ਅਵ੍ਯਕ੍ਤ੍ ਹੈ। (2.28, 8.18 ਅਤੇ 13.05) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ, ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। o ਯਹ ਸਹ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ ਨ ਵਿਨਸ਼ ਯਤਿ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। o ਨ ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ : ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸੀਮ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਪਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਬਰਫ਼ ਭਾਫ਼ ਧੁੰਦ, ਬਰਫ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਨੇਕ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਰੂਪ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਯੋਜਿਕ ਸਾਪੇਖ, ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤੂ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਿਰਪੇਖ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਅਥਵਾ ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੋ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਪੇਖ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਯੋਜਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਫ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਜੋ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਯੋਜਿਕ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਿਰਪੇਖ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਯੋਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.21 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-वि-अक्तः अ-क्षरः इति उच्-तः, तम् आहुः परमाम् गतिम्। यम् प्र-आप्-य न नि-वर्तन्ते, तत् धाम परमम् मम॥

ਅਵਿਅ੍ਕਤ੍ਹ ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਹ ਇਤਿਉਚ੍ਤਹ ਤਮ੍ ਆਹੁਰ ਪਰਮਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍।

ਯਮ੍ ਪ੍ਰਆਪ੍ ਯ ਨ ਨਿ ਵਰ੍ਤੰਤੇ, ਤਤ੍ ਧਾਮ ਪਰਮਮ੍ ਮਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਅਕ੍ਤ੍ਹ : ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚ੍ਤਹ : ਅਖਵਾਇਆ। ਤਮ੍ : ਉਹ। ਆਹੁਰ : ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਮ੍ : ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉੱਚੀ। ਗਤਿਮ੍ : ਗੋਲ ਮੰਤਵ ਮੰਜ਼ਿਲ। ਯਮ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਪ੍ਰਆਪ੍ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰ੍ਤੰਤੇ : ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਧਾਮ : ਘਰ। ਪਰਮਮ੍ : ਉਚੇਰਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ (ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪਰਮਗਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿਅ੍ਕਤ੍ਹ ਅਕ੍ਸ੍ਰਹ ਇਤਿ ਉਚ੍ਤਹ...... ਤਤ੍ ਧਾਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਮਮ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ 7.28 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 7.28 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 7.30 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ 8.03 ਵਿੱਚ ਅਕ੍ਸ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ 8.04 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਯਗ੍ਯ੍ਹ, ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਮ੍, ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਵ੍ਯ੍ਮ, ਨੌਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਦਿ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਚੌਦਵੇਂ ਪੰਦਰ੍ਹਵੇਂ ਤੇ ਸੋਲਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਾਮ੍, ਵੀਹਵੇਂ ਵਿੱਚ ਅਵ੍ਯੁਕਤ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਨ। ਰੂਪ ਤੇ ਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਧਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ/ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਤੇ ਏਕਾਂਤਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੋਗ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ੦ ਸੁਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਫਲ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰ ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁਨਰਵਰਤੀ ਹਨ। ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਜਿਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੋ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਸਮਝ ਯੋਗ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਘੁਲ ਜਾਣ, ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰਲਯਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਕ ਮਨ ਵੀ ਪੁੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਸ਼ਰਮ - ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਖ੍ਰਸ਼੍ਮ ਅੱਖਰ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜੀਵ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਘਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਧਾਮ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.22 ਸ਼ਲੋਕ :

पुरूषः सः परः पार्थ, भक्त्य लभ-यः तु अन्-अन्यया। यस्य अन्तः-स्थानि भूतानि, येन सर्वम् इदम् ततम्॥

ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਸਹ ਪਰਹ ਪਾਰ੍ਥ, ਭਕ੍ਤ੍ਯਾ ਲਭਯਹ ਤੁ ਅਨੰ੍ਯਯਾ।

ਯਸ੍ਯ ਅੰਤਹ ਸ੍ਥਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਯੇਨ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਸਹ : ਉਹ। ਪਰਹ : ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਭਕ੍ਤ੍ਯਾ : ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਲਭਯਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨੰ੍ਯਯਾ : ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸਦਾ। ਅੰਤਹ ਸ੍ਥਾਨਿ : ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਦਾ। ਸਰ੍ਵਮ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਤਮ੍ : ਤਕਸੀਮ ਕਰਨ, ਵੰਡਣਾ, ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਆਪਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਅਥਵਾ

ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ੁਹ ਸਹ ਪਰਹ ਪਾਰ੍ਥ ਭਕ੍ਤ੍ਯਾ ਲਭਯਹ ਤੁ ਅਨੰਯਯਾ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਯ੍ਕ੍ਤ, ਅਕ੍ਸ਼੍ਰ ਪਰਮਗਤਿ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਸਹ ਪਰਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ਯ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਯਾਵਨ੍ ਮਾਤ੍ਰ ਕਾਰਜ = ਅਨ੍ਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਭਗਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਨ੍ਯ੍ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਅਲੱਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ (ਜੀਵ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਮਝ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਜ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਗਰ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਸਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਅਲੱਗ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, 'ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।'

✪ ✪ ✪

8.23 ਸ਼ਲੋਕ :

यत्र काले तु अन्-आ-वृत्-तिम्, आ-वृत्-तिम् च एव योगिनः।
प्र-या-ताः या-अन्ति तम् कालम्, (ब्रू) वच्-स्यामि भारत-ऋषभ॥

ਯਤ੍ਰ ਕਾਲੇ ਤੁ ਅਨ੍ਆਵ੍ਰਤ੍ ਤਿਮ੍, ਆਵ੍ਰਤ੍ ਤਿਮ੍ ਚ ਏਵ ਯੋਗਿਨਹ।
ਪ੍ਰਯਤਾਹ ਯਾਅੰਤਿ ਤਮ੍ ਕਾਲਮ੍, ਬ੍ਰੂ ਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ ਭਰਤ ਰਿਸ਼ੀਭਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ਰ : ਕਿੱਥੇ ? ਕਾਲੇ : ਸਮੇਂ ਸਿਰ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨਆਵ੍ਰਤ੍ : ਜੋ ਨਾ ਮੁੜੇ, ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਵ੍ਰਤਤਿਮ੍ : ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ। ਪ੍ਰਯਤਾਹ : ਵੱਖ ਹੋਣਾ। ਯਾਅੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਤਮ੍ : ਉਹ। ਕਾਲਮ : ਸਮਾਂ। ਬ੍ਰੂਵਚ੍ਸ੍ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਭਰਤ ਰਿਸ਼ੀਭਾ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸਰਦਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ! ਜਿਸ ਕਾਲ (ਮਾਰਗ) ਉੱਪਰ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਯੋਗੀਜਨ ਅਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਹੋਣਾ) ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਲ (ਮਾਰਗ) ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਹੋਏ ਯੋਗੀਜਨ ਪੁਨਰ ਜਨਮ (ਮੁੜਕੇ ਆਉਣਾ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ਰ ਕਾਲੇ ਤੁ ਅਨ੍ ਆਵ੍ਰਤ੍ਤਿਮ੍...... ਭਰਤ ਰਿਸ਼ੀਭਾ = ੦ ਤੁ - ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤੁ ਅਵ੍ਯਯ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਧਰ੍ਵ-ਗਤਿ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਦੇਵਤਾ, ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਾਚਕ ਏਥੇ 'ਕਾਲ' ਹੈ। ਅੱਗੇ 8.26.27 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਰਾਯਵਾਚੀ ਗਤਿ ਤੇ ਸ੍ਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ਆਵ੍ਰਤਤਿਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਵ੍ਰਤ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਹੀ ਅਨਾਵ੍ਰਿਤਿ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ, ਭੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹਨ, ਉਹ ਆਵ੍ਰਤ (ਢਕੇ ਹੋਏ) ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਚ ਏਵ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.24 ਸ਼ਲੋਕ :

अग्निः ज्योतिः अहः शुक्लः, षड् मासाः उत्तर-अयनम्। तत्र प्र-या-ताः गम् (गच्छ्), अ-अन्ति ब्रह्म ब्रह्म-विदः जनाः॥

ਅਗ੍ਨਿਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ ਅਹਹ ਸ਼ੁਕੁਲ੍ਹ, ਸ਼ੰਵ੍ ਮਾਸਾਹ ਉੱਤਰ ਅਯਨਮ੍।
ਤਤ੍ਰ ਪ੍ਰਯਾਤਾਹ ਗਮ੍ ਗੱਛ੍ਅਅੰਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍ਵਿਦਹ ਜਨਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਗ੍ਨਿਹ : ਅੱਗ। ਜਯੋਤਿਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਅਹਹ : ਦਿਨ। ਸ਼ੁਕਲਹ : (ਰੌਸ਼ਨੀ) ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਖਵਾੜਾ। ਸ਼ੰਵ੍ਮਾਸਾਹਾ : ਛੇ ਮਹੀਨੇ। ਉੱਤਰ ਅਯਨਮ੍ : ਸੂਰਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ। ਤਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਪ੍ਰਯਾਤਾਹ : ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਗਮ੍ ਗੱਛ੍ਅਅੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਹਮ੍ ਵਿਦਹ : ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਅੱਗ, ਜੋਤੀ, ਸ਼ੁਕਲ (ਚਾਨਣਾ) ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਤਰਾਯਣ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਲੋਕ (ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ) ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਗ੍ਨਿਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ ਅਹਹ ਸ਼ੁਕ੍ਲਹ... ਸ਼ੰਵ੍ਮਾਸਾਹ ਉੱਤਰ ਅਯਨਮ੍ = ੦ ਇਹ ਭੂ ਮੰਡਲ ਉੱਪਰ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅੱਗ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰਾਯਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰਾਯਣ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰਾਯਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ

ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ਰ ਪ੍ਰਯਾਤਾਹ ਗਮ੍ (ਗੱਛ) ਅਸੰਤਿ੍, ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਹ ਜਨਾਹ - ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਯੋਤੀ ਸਰੂਪ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਕੋਲ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਾਯਣ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਪੁੱਰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਤਰਾਯਣ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮਰੱਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕ੍ਰਮ ਪੂਰਵਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਹ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਚਦਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦ੍ਹ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰੋਕਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੋਕਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਅੱਗ, ਚਾਨਣ ਦਿਨ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਛੜੀ ਰੂਹ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉੱਪਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਸਰੀਰਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਜੋ ਯੋਗੀ ਤਪੀ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਸਮੇਂ ਤੇ ਯੁਕਤ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪੂਰਣ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

8.25 ਸ਼ਲੋਕ :

धूम: रात्रि: तथा कृष्णा:, षड् मासा: दक्षिण-अयनम्। तत्र चान्द्रमसम् ज्योति:, योगी प्र-आप्-य नि-वर्त-अते॥

ਧੂਮਹ ਰਾਤ੍ਰਿਹ ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ, ਸੰਞ੍ਮਾਸਾਹ ਦਖਿਸ਼ਣ ਅਯਨਮ੍।
ਤਤ੍ਰ ਚਾਂਦ੍ਰਮਸਮ੍ ਜਯੋਤਿਹ, ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਆਪ੍ਯ ਨਿ ਵਰ੍ਤਅਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੂਮਹ : ਧੂੰਆਂ। ਰਾਤ੍ਰਿਹ : ਰਾਤ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ : ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ। ਸਞ੍ਮਾ-ਸਾਹ : ਛੇ ਮਹੀਨੇ। ਦਖਿਸ਼ਣੀ ਅਯਨਮ੍ : ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਤ੍ਰਾ : ਉਥੇ। ਚਾਂਦ੍ਰਮਸਮ੍ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਨਖੱਤਰ। ਜਯੋਹਿਤ : ਚਾਨਣ, ਜਯੋਤੀ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਪ੍ਰਆਪ੍ਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਵਰ੍ਤੇਅਤੇ : ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਧੂਮ (ਧੂੰਏਂ ਵਾਲੀ) ਰਾਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ (ਅਮਾਵਸ ਪੱਖ) ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਯਾਨ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੂਮਹ ਰਾਤ੍ਰਿਹ ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਹ...... ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਆਪ੍-ਯਨਿ ਵਰ੍ਤਅਤੇ = ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਗਨੀ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਧੂਮ ਅਥਵਾ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੂਮਾ-ਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ, ਰਾਤ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੱਖਣ ਯਾਨ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮਰੱਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ-ਲੋਕ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਜੀਵ ਧੂਮ ਰਾਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਤੇ ਦੱਖਣਾਯਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਦਿਵ੍ਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਭੋਗ ਭੋਗ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਰ-ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਚੰਦਰ-ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਚੰਦਰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਸ ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਉਸ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਦੀ ਅਪੇਖਕਸ਼ਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਰਗ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਮਰਕੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੈਂਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਸੁਰੀ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਜੀਵ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹਵਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਂਹ ਰਾਹੀਂ ਭੂ ਮੰਡਲ ’ਤੇ ਆ ਕੇ ਅੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ’ਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ 1. ਉਧਰਵ ਗਤੀ 2. ਮਧਯ ਗਤੀ 3. ਅਧੋਗਤੀ (14.17) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਧਰਵਗਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਧਗਤੀ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਤੋਂ ਉਧਰਵਗਤੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਥੇ ਸੁਕਾਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਯਾਨ ਅਤੇ ਪਿਤ੍ਰਯਾਨ ਅਥਵਾ ਅਚ੍ਰਿਮਾਰਗ ਅਤੇ ਧੂਮ ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਿਆਗ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾਵਾਂ ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਵਿੱਚ 10,000 ਸਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਉੱਤਮ ਤਪੀ ਯੋਗੀ ਜੀਵਨ

ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

8.26. ਸ਼ਲੋਕ :

शुक्ल-कृष्णे गती हि एते, जगत: शश्वते मन्-ते। एकया याति अन्-आ-वृत्-तिम्, अन्यया आ-वर्तते पुन:॥

ਸ਼ਕਲ੍ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨੇ ਗਤੀਹਿ ਏਤੇ, ਜਗਤਹ ਸ਼ਸ਼੍ਵਤੇ ਮਨ੍ ਤੇ।

ਏਕਯਾ ਯਾਤਿ ਅਨ੍ਆ ਵ੍ਰਤ੍ ਤਿਮਮ੍, ਅਨ੍ਯਯਾ, ਆਵਰ੍ਤਤੇ ਪੁਨਹ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸ਼ੁਕਲ੍ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ : ਚਾਨਣਾ ਤੇ ਹਨੇਰਾ। ਗਤੀ : ਦੋ ਮਾਰਗ। ਹਿ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਜਗਤਹ : ਸੰਸਾਰ, ਜਗਤ ਦਾ। ਸ਼ਸ਼੍ਵਤੇ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸਦੀਵੀ। ਮਨ੍ ਤੇ : ਵਿਚਾਰ। ਏਕਯਾ : ਇੱਕ ਤੋਂ। ਯਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨ੍ਆ ਵਰ੍ਤਤਿਮ੍ : ਜੋ ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੋਵੇ। ਅਨ੍ਯਤਾ : ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ। ਆਵਰ੍ਤਤੇ : ਉਹ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਹ : ਦੁਬਾਰਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਨਿੱਤਯ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ (ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ) ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ, ਜੀਵ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ ਗਤੀਹਿ ਏਤੇ ਜਗਤਹ, ਸ਼ਸਵਤੇ ਮਨੁ ਤੇ – ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ – ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ 'ਚ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਤੇ ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਧਰਵ-ਗਤਿ ਮਧਗਤੀ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਧਰਵਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਹੀ। ੦ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਅਸਤ੍ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਜਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਏਕਯਾ ਯਤਿ ਅਨੁਆਵ੍ਰਤੁ ਤਿਮ੍ – ਅਨ੍ਯਯਾ ਆਵਰ੍ਤਤੇ ਧੁਨਹ – ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਾਯਣ ਸਾਧਕ ਅਨਾਵ੍ਰਿਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੇਵਾਯਾਨਾ ਤੇ ਪਿੱਤਰਾਯਾਨਾ ਦੋ ਮਾਰਗ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਮਾਰਗ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਜਯੋਤੀ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰ-ਭਰਿਆ। ਚਾਨਣ – ਸੇਵਾ ਉਪਕਾਰ, ਭਗਤੀ ਬਲੀਦਾਨ, ਨਿਆਇ ਸਤਿ, ਨੇਕੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧੂੰਆਂ ਹਨੇਰਾ, ਝੂਠ, ਫਰੇਬ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ, ਧੋਖਾ, ਅਨਿਆਇ, ਸੰਤਾਪ, ਹਿੰਸਾ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਾਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ – ਸ਼ੁਭ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਦੱਖਣੀ ਮਾਰਗ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚਾਨਣ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਲਈ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲਾ ਮੰਤਵਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਤੇ ਚਾਨਣ – ਵਿਚਲੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਮਰ ਰਹੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਹੇਤੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਬੇਲੋੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੇਹੂਦਾ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਪਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ (ਚਾਨਣ) ਤੇ ਅਗਿਆਨ (ਹਨੇਰਾ) ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਸਮਝਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

8.27 ਸ਼ਲੋਕ :

न एते सृती पार्थ जानन्, योगी मुह्-यति क:-चन। तस्मात् सर्वेषु कालेषु, योग-युक्त: भव अर्जुन॥

ਨ ਇਤੇ ਸ੍ਰਤੀ ਪਾਰ੍ਥ ਜਾਨਨ੍, ਯੋਗੀ ਮੁਹ੍ਯਤਿ ਕਹਚਨ।

ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼੍ ਕਾਲ੍ਰੇਸ਼੍ ਯੋਗ ਯੁਕਤ੍ਹ ਭਵ ਅਰ੍ਜੁਨ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਤੇ : ਇਹ। ਸ੍ਰਤੀ : ਦੋ ਮਾਰਗ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਜਾਨਨ੍ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਮੁਹ੍ਯਤਿ : ਛਲਨਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ। ਕਹਚਨ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਤਸ੍ਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ। ਕਾਲੇਸ਼੍ : ਸਮੇਂ। ਯੋਗ ਯੁਕਤ੍ਹ : ਯੋਗਾ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ। ਭਵ : ਤੇਰਾ ਹੋਣਾ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਗੀ ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਮਾਹਿਤ ਯੁਕਤ ਰਹਿ। ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰਤੀ ਪਾਰਥ ਜਾਨਨ੍ – ਯੋਗੀ ਮੁਹ੍ ਯਤਿ ਕਹਚਨ = ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (ਮਕਸਦ), ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗੀ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਪਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਹੈ, ਸੁੱਖ ਭੋਗਣੇ

ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗੀ ਉੱਚੇ-2 ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਜਨਮ, ਕਦੇ ਮਰਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਜ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ - ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗੀ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਕਾਲੇਸ਼ ਯੋਗ ਯੁਕਤ੍ਹ ਭਵ ਅਰ੍ਜੁਨ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਚੱਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਅਟੱਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਮਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਦ-ਉਪਯੋਗ ਕਰੇ। ਨਿਤ੍ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਆਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸ ਅਟੁੱਟ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ - ਯੋਗਾ ਦੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਚਾਨਣ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਜਹਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਦਿਸ਼ਾ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸੂਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਵੱਲ ਨੀਯਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ।

✪ ✪ ✪

8.28 ਸ਼ਲੋਕ :

वेदेषु यज्ञेषु तपः सु च एव, दानेषुयत् पुण्य-फलम् प्र-दिश्-तम्।
अति-एति तत् सर्वम् इदम् विद्-इ-त्वा, योगी परम् स्थानम् उप-एति च आद्यम्॥

ਵੇ ਦੇਸ਼ੁ ਜਗਿਯੇਸ਼ੁ ਤਪਹਸੁ ਚ ਏਵ, ਦਾਨੇਸ਼ੁਯਤ੍ ਪੁਣ੍ਯ ਫਲਮ੍ ਪ੍ਰ ਦਿਸ਼੍ ਤਮ੍।
ਅਤਿਇਤਿ ਤਤ੍ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਵਿਦ੍ ਈ ਤ੍ਵਾ, ਯੋਗੀ ਪਰਮ੍ ਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਓਪ ਏਤਿ ਚ ਆਦ੍ਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇ ਦੇਸ਼ੁ : ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਜਗਿਯੇਸ਼ੁ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਅੰਦਰ। ਤਪਹਸੁ : ਤਪ ਵਿੱਚ। ਚ ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਦਾਨੇਸ਼ੁਯਤ੍ : ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਿੱਚ। ਯਤ੍ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ। ਪੁਣ੍ਯਫਲਮ੍ : ਗੁਣ ਫਲ, ਲਾਭ ਫਲ। ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤਿਇਤਿ : ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਦ੍ਈ ਤ੍ਵਾ : ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਪਰਮ੍ : ਉਚੇਰੇ, ਵੱਡਾ। ਸਥਾਨਮ੍ : ਘਰ, ਸਥਾਨ। ਉਪਇਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਦਯਮ੍ : ਮੂਲ, ਅਸਲੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯੋਗੀ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਪੁੰਨ ਫਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਨੂੰ (ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦੇਸ਼ੁ ਯਗ੍ਯੇਸ਼ੁ ਤਪਹਸ਼ੁ ਚ ਏਵ - ਦਾਨੇਸ਼ੁ ਯਤ੍ ਪੁਨਯ ਫਲਮ੍ ਪ੍ਰਦਿਸ਼ ਤਮ - ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਤੀਰਥ, ਵ੍ਰਤ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭੋਗ ਭੋਗੀਆਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਹੱਦ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫਸ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਖਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤਾ ਉਚਾਰਣ (ਪਾਠ) ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਸਹੀ-ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨਾ, ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣੀ, ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਤਾਂ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁੱਕ ਹੋ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਧੰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਸਲੀ ਸਥਾਨ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪